

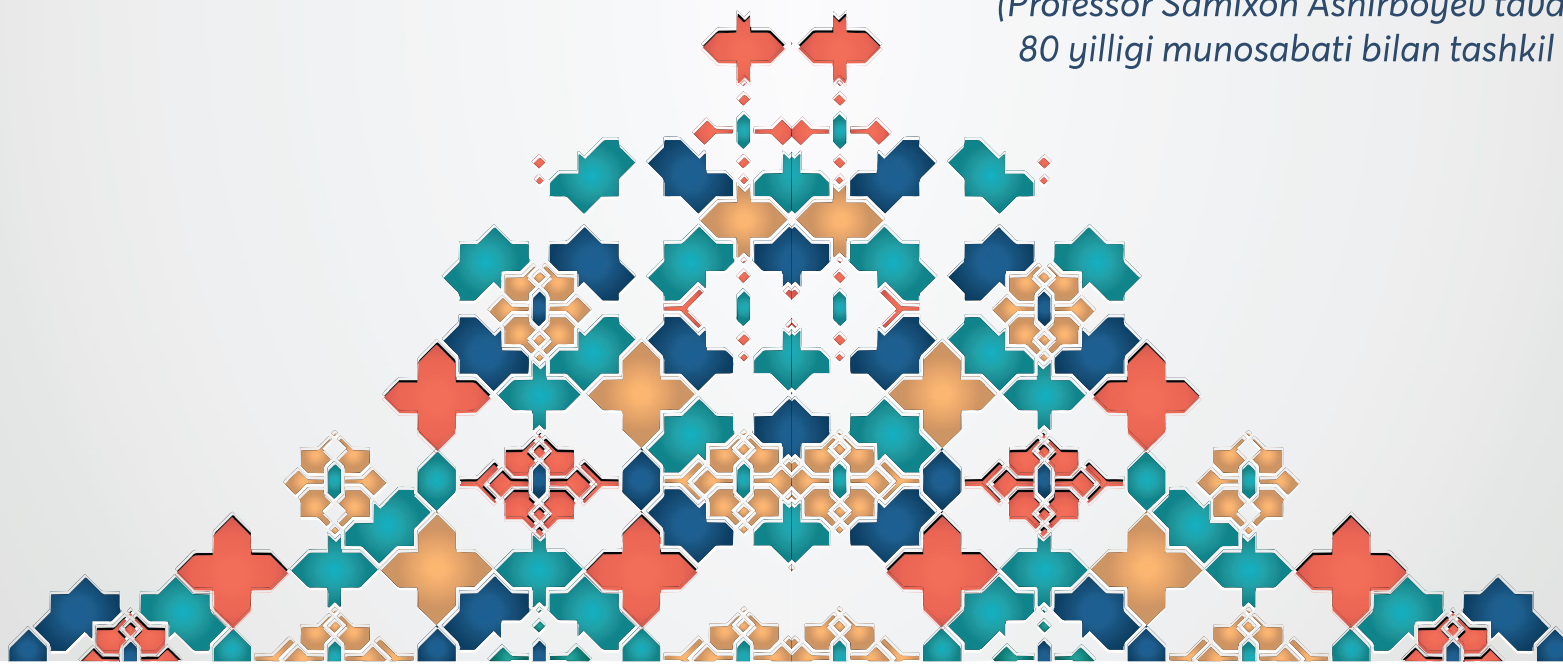

“O‘ZBEK FOLKLORI VA SHEVALARI TADQIQOTLARI: AMALIYOT, METODOLOGIYA, YANGICHA YONDASHUV”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy
konferensiya materiallari

2026-yil 23-may

*(Professor Samixon Ashirboyev tavalludining
80 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan)*

“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: *amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv*” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari
/ Mas’ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. – Toshkent, 2026. bet.

Mas’ul muharrir:

Shuhrat Sirojiddinov

filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

Normurodova N.Z. filologiya fanlari doktori, professor;

Jabborov N.A. filologiya fanlari doktori, professor;

Ashirboyev S. filologiya fanlari doktori, professor;

Tilavov A.X. filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Xidraliyeva Z.R. filol. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;

Aliqulova H.Q. filol. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta o‘qituvchi;

Turdialiyev A.X. filol. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;

Alimardanov E.I. filol.fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta o‘qituvchi;

Qodirov U.A., katta o‘qituvchi.

Ushbu to‘plamda Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2026-yil 23-mayda o‘tkazilgan **“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: *amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv*”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari hamda filologiya fanlari doktori, professor Samixon Ashirboyevning tabarruk yoshi munosabati bilan yo‘llangan tabriklar o‘rin olgan.

To‘plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin. Maqolalar sifati, mazmuni va haqiqiyligi uchun muallifning o‘zi javobgar hisoblanadi.

	Özbek dilində ibrani adlari	
20	Rəşanə BABAZADƏ , Mustafa Zəririn “Yüz hədis və yüz hekayə” əsərində məsələr	175
21	Aytəkin ZEYNALOVA , Özbəkistan və naxçıvan mətbəxində folklor elementləri	178
22	Nazmina ABDISAMETOVA , Qorabuloq shevasida qo‘llanadigan idish-tovoq va uy anjomlari nomi	180
23	Mohlaroyim IZZATOVA , Folklor adabiyotining milliy tafakkur taraqqiyotidagi o‘rni	183

2-sho‘ba. O‘ZBEK SHEVALARI TADQIQOTLARI

1	Samixon ASHIRBOYEV , 20-yillar matbuoti: Faxri Kamolning singarmonizm talqini 10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/IYBD6338	187
2	Abdulhay SOBIROV , O‘zbek areal tilshunosligining shakllanish va rivojlanish bosqichlari 10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/NDQE1005	191
3	Shukurjon NORBAYEVA , Xorazm shevalari leksikasida substrat asosli birliklar 10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/EMTE8289	195
4	Ibrohim DARVISHOV , Namangan qipchoq qipchoq shevalarida sinonimlar 10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/OKNB2844	200
5	Mo‘minjon TURDIBEKOV , Tojikistonda o‘zbek shevalarining o‘rganilishi 10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/SDAQ1466	205
6	Murodqosim ABDIYEV , Salohiddin RAXMONOV , Chandir shevasining ba’zi grammatik xususiyatlari xususida (Pastdarg‘om tumani Chandir qishlog‘i misolida) 10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/DHJI2368	209
7	Jo‘ra XUDOYBERDIYEV , Y.D.Polivanov va o‘zbek shevashunosligining ayrim masalalari	212
8	Alisher UBAYDULLAYEV , Qipchoq lahjasiga mansub ayrim qarindoshlik terminlarining lingvistik tahlili 10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/YMZR8354	219
9	Navro‘z RAXMONOV , Qipchoq shevalarini o‘rganishning yangi bosqichi 10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/YMGU2063	223
10	Zoxira XIDRALIYeva , Iqon shevasiniung o‘zbek adabiy tili va ayrim o‘zbek shevalariga munosabati	225
11	Baurjan SAYFULLAYEV , O‘zbek va qozoq til kontaktlari natijasida shakllangan toshkent qozoq shevasining lingvistik tahlili	228
12	Zilola TILLABAYEVA , Samarqand viloyati qarluq shevalarida o‘zlashma qatlam va bilingvizm masalalari 10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/GKIU1258	236
13	Vaziraxon ALIMBEKOVA , Adabiy tildagi lakuna va sheva leksikasi munosabati	239
14	Muattarxon TURDIXO‘JAYEVA ,	243

MUSTAFA ZƏRİRİN “YÜZ HƏDİS VƏ YÜZ HEKAYƏ” ƏSƏRİNDƏ MƏSDƏR

Rəxşanə BABAZADƏ,
Azərbaycan / Bakı AMEA Dilçilik İnstitutu
rbabazade.14@gmail.com
10.52773/tsuull.conf.2026.23.05/EZPO6084

Feilin təsəvvürlənən yaxud şəxssiz formaları olan məsdər, feili sifət və feili bağlama konkret zaman bildirmir, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Müəyyən cəhətlərinə görə məsdər ismə, feili sifət sifətə, feili bağlama isə zərflə uyğun gəlir. Oxşarlıqlara baxmayaraq, feilin təsəvvürlənən formaları feilin ən əsas əlamətlərini (hərəkət anlayışı və hətta ümumi zaman məzmunu ifadə etmə, inkar və təsdiqdə işlənmə, təsirli və təsirsiz olma) saxladığına görə feil bəhsində öyrənilirlər.

Bu çalışmada “Yüz hədis və yüz hekayə” əsərində işlənmiş feilin şəxssiz formalarından sadəcə məsdərdən bəhs edəcəyik.

Məsdər zaman və şəxs məzmunu olmadan, xüsusi şəkildə -maq / -mək vasitəsilə feillərin, yəni iş və hərəkətin adını bildirir, isimlər kimi hallanır, mənsubiyyətə görə dəyişir, hətta bəzən cəmlənir, qoşmalarla işlənə bilər, sintaktik vəzifə baxımından da ismin cümlədə daşıya bildiyi vəzifələri yerinə yetirir.

Hallanır: Ol balıq dəprənməyə qəsd eyləşəydi, ol saat ol canavar burnına girərdi (s.13); Qonşuluğunda bir kişi var idi, -dir, *eylənməkdən* gəyət qaçardı (s.35); Hiç nəsnəsi bulunmadı *virməyə*, bən ödəyü virdüm (s.59); Tağrı-Təala bir bəgə xeyir diləsə, anja bir eyi vəzir virür və əgər ol bəg xeyr *işləməgi* unudursa, ol vəzir anjdurur.. (s.137) və s.

Mənsubiyyətə görə dəyişir: Bir gün Asif gəldi, ayıtdı: “Ya Süleyman, qocaldum, ömür dükəndi, *gitməgüm* vaxtı yaqın gəldi (s.139); Dünya ululuğı ola və *atası-anası ulu* olmağıla (*olmağı+ilə* -R.B.) girməz, ilm və əməl ilə girür” (s.42);

Qoşmalarla işlənilir: “Hər kim ilim oquya, *doğru yola gitmək üçün*, məqsudi bu ola, xalq hörmət itsün üçün olmaya; anuñ gibi kişi ki, ilmi *bəhs eyləməkiçün*, ya xalq hörmətiçün oquya, Allahu təala anı zâyə qoya (s.29-30); ‘Hər kim ilim istəyü bir yola gida, əlbətdə Tağrı anja cənnət yolın asan idə. Dünya ululuğı ola və atası-anası *ulu olmağıla* girməz, ilm və əməl ilə girür” (s.42); Nə çirkin quldur şol kulki, təməinə uya, şəhətləri anı azdura, xəlqdən *umməgəilə* xor ola (s.70); Aydur: “Qırq yıldur bir nəsnə arzulanuğum yoxdur, Tağrı qatına *varmaqdan geyri*” (s.84); Kişinüñ təmam imanı olduğunıñ nişanı oldur ki, xəlqə mənfi‘ət ola; malla olsun, *dua qılmağla* olsun” (s. 182-183);

Cümlənin mübtədası, xəbəri, tamamlığı, bəzən də zərfliyi ola bilər.

Mübtəda kimi: “Hər kim bəndən nəsnə diləyə və bilə ki, *virmək* (nə?) bənüm əlumdən gəlür, əlbətdə, diləduğün virürin” (s.66); Bir kişi ayıtdı: “Ya rəsulallah, gözəl, *pak əsbab geymək* (nə?) kibir olur mı?” (s.87); Xəlifə yenə sordı ki: “Əməllərdə qanqı əməl yegdür?” . Danişmənd ayıtdı: “*Tağrı buyruğun dutmaq*”. Yenə sordı ki: “Dualarda qanqı yegdür?” . Danişmənd bəlaya sataşmış kişi bir kərim kişiye nə rəsmə yalvarılarsa, ol rəsmə *dua qılmaq* qamu dualardan yegdür” (s.108); *Həsəd eyləmək* əməlləri yaqar (s.108-109); .. *dünya sevmək* dükəli günahların başıdur (s.116); *Oda girmək* haq(q)dur, *günah eyləmək* niçün?! Və dünya fanidür, anja *könül virmək* niçün?! Sori, hisab haq(q)dur, *mal yığmaq* niçün?! Hər şey Tağrının təqdirilədür, *güssələnmək* niçün?! (s.118); .. *ğeybət eyləmək* və *gəmməzlik* və *sögmək* və *çəkişmək* və *böhtan eyləmək* və *xəlqi incitmək* və *könül yıqmaq* və yavuz xülk və *eytblər açmaq* – həp bunlar *söyləməkdən* (nədən?) qopar (s. 119); Ayıtdı: “*Unutmaq* gıdərür” (s.181);

Xəbər kimi: “İslam yapılubdur beş nəsnə üzərinə. Birisi *tanıqlıq virməkdür* ki, Allah’dan geyri ilah yoxdur, mə’bud bil-haqqı (s.7) ancaq Allah’dur və Muhamməd Tağrının rəsuli’dür. Biri

namaz qilmaq, biri *zakat virmək*, biri güci yetərsə *Həccə varmaq*, biri ramazan ayında *oruc tutmaqdur*" (s.8); "Müvəttə" *dimək* "yumşamış" və "durlmış" *dimək*", – didi (s.88); Hər nəsnənin sadəqəsi vardır və ululuğun sadəqəsi möhtaclara *şəfaət itməkdür* (s. 144); "Zülmindən mənə" eyle, ol *ana yarıdım itməkdür*" (s. 145); Gərəzim *sınamağidi* (s.159); "fi dinil-lah"ın mənası "xələifə dinə girirlər", əmma "yuxricunə min dini" mənası "xələifə dindən çıxarlar" *dimək olur*. Şimdiyə dək xələifəy dinə girirlərdi, əmma sən xələifə olalı dindən çıxarlar" (s.166); Ayıtdı: "Adım rəhmətdür, yeni *əsirgəməkdür*, məqamum könjüldür" (s. 179); Ayıtdı: "İblis oğlanlarındam, adum gəzəbdür, yeni *qaqımaqdur*" (s. 180); Zikir *Tağrı anımaqdur* (s. 181); Rica *Tağrınuñ rəhmətin anımaqdur* (s. 181);

Tamamlıq kimi: Qaçan ki Tağrı-təala bir qula *xeyr itmək* (nə? nəyi?) diləsə ol quluñ köñlündə bir çırağ yandurur dəxi ol qula ol çırağılə nəzər idər (s.6); Və qaçankim altımış yaşına irişə, *tövbə eyləməgi* (nəyi?) aña sevgülü eyləyəm (s.27); Buni dedi, yenə *ağlamağa* (nəyə?) başladı (s.45); İblis ayıtdı: "Sizün gücünüz yetməz *anları azdurmağa* (nəyə?), anlar peyğəmbərlərin gördilər, Quran indügin gördilər, anlarıñ dinləri qevidür,.. (s.63); Kişi *imarətdən çıxub xaraba varmağı* (nəyi?) sevməz" (s.107); Zinhar *həsəd eyləməkdən* (nədən?) saqınuñ! (s.108-109); İmdi anuñ eylüğindən və bənim kəmligimdən utanurın *varmağa* (nə üçün?)", – didi, çıxırdı düşdi (s.111); Ayıtdılar: "Bizə dəstur yoqdur *möhələt virməğa*" (s. 114); "Adəm oğlanınuñ səadət nişanı oldurki, Tağrınuñ hökminə razı ola və bədbəxtlik nişanı oldurki, Tağrıdan *xeyr istəməgi* tərək idə, Tağrınuñ hökminə razı olmaya" (s.117); *Söyləməmək* (nə? mübt.) yegdür *söyləməkdən* (nədən?) (s.119); Avuñ *sadaqə virməğa* ki, sadəqədən eyi nəsnə yoqdur (s.156); Xələifə ayıtdı: "Şöylə öldürəm səni ki, kimsə anuñ gibi *öldürmək* görməmiş ola!" (s.165);

Zərflik kimi: Bir gün yoldaşların devşirdi *işrət eyləməyə* .. (s.14); Vardum muştıladum, "atañ suçuñı bağışladı, *səni görməğa gəlür*", – didüm (s.46); Köşkün öjündə yedi fərsəx yer qodular, yenə çevrəsində köşklər eylədilər, *bəglər oturmağa* (s.71); Ayıtdı: "Ya Rəsulallahı, tağa *odun devşürməğa* çıqdum..." (s. 131); Buni eşitdümki, odunum götürəm, *qorqudan ditrəməkdən* götürəmədüm (s.131);

II və III növ təyini söz birləşməsinin həm birinci, həm də ikinci tərəfi ola bilər:

Bu ayəti oquduqdan sonra diñlədim, *ağlamaq avazəsi* artıdı (s.19); Gidərkən bir bəni *ölü yumağa* çağırdı (s.41); Xələtün rızqı həp üləşdürüldi, *həris olmağın fəidesi* nə?! (s.118); *giməgüm vəqti* yaqın gəldi (s.139);

İnkərlıq kateqoriyası şəkilçisi -ma (-mə) ilə işlənə bilər: Baxıllıq idüb *virəməmək* nəçün?! (s.118); *Söyləməmək* yegdür *söyləməkdən* (s.119);

Feilin vacib şəklinin ifadəsində edə bilər (-maq / -mək + gərək): Tağrı zikri ilə *suvarmaq gərək*, suvarmayınca qurur, həman o da yanmış qalır (s.37); Erkəndən *tədərək eyləmək gərək*, yol gəyət uzaqdur (s.110);

Qeyd edim ki, bu qəlib hər zaman vaciblik bildirməyir, bəzən güman, təxmin də ifadə edə bilər. Məsələn, Ayıtdım: "Tağrınuñ bir hökmün yerinə gətürdüm, bu qədər işlərim bitürdi. Əgər cümləsin yerinə gətürsəm, *nə olmaq gərək?*" (s. 127);

İzahedici sözlərlə genişlənərək feili söz birləşmələri – məsdər tərkibləri yaradır: *Tağrıya inanmaq, fərishtalarınə inanmaq, gökdən kitablara inanmaq* və biri dəxi *qiyamət qopacağına inanmaq* (s.8); Bir kişi səksən yaşına girsə, *anuñ günahın yazmağa* Tağrı-Təala utanır (s.26-27); Tağrı-Təala ayıdır: "Qaçankim qulum qırq yaşına girə, üç dürlü belədən anı saqlarım; .. biri dəxi *ala tənli olmaqdan* (s.27); Rəsul həzrəti qaçanki (g)əzəyə *əskər göndürmək* diləsə, ayıtdı: "İsmarladum Tağrıya sizi, dinünüzü və əmanətünüzü, yeni toğırluquñuzu, dəxi aqibətünüzü", – der idi (s.37); "Ayt ol zahidə ki, *yemiş yıllıq ibadəti virib diş ağrısından qurtılmağa* razı olurmısın?" (s.68); İmdi *sənün gibi kişi bənüm gibi kişinün qulı olmaq* rəva degildür (s. 121); "*Uçmaq əhlinün dörüt baxşından bir baxşı olmağa* razı mısız?" (s. 130);

Sabit və ya frazeoloji birləşmələrin tərkibində: *sözün simaq, oda girmək, köñül virmək, köñül yıqmaq, eyib açmaq*, və s.

Klassik ədəbiyyatda məsərin tarixən *-maqluq* / *-məklük* forması da işlək olmuşdur ki, bunu Zəririn dilində də görürük: Adəm aytdı: “*Unutmaqlığı* köñüldən kim giderür?” (s.181); və hər köñlə ki *unutmaqluq* gəlməyə, daim tərəqqi içində ola (s. 182); “Tanrı-təala aydur: “qulum bəni *görməkligi* diləsə və başa *gəlməkligi* diləsə, bəndəxi ol qulumı başa gəldüğün sevärin. Və hər qulumki, başa *gəlməkligi* yigrənsə, bəndəxi ol başa gəldüğündən yigrənürin”, – dir (s.93);

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində *-ma* (*-mə*) şəkilçisi vasitəsilə də feili isimlər əmələ gəlir və məhiyyətə bu şəkilçi ilə *-maq* (*-mək*) şəkilçili feili isim – məsərlər arasında elə bir fərq yoxdur. Feillər *-ma* (*-mə*) şəkilçisi ilə işləndikdə feilə aid xüsusiyyətlərini saxlayarsa, feili isim olur.

